

בחיפוש אחר הבורגנות הישראלית

יעקב שביט

אמיר בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, וספריית אשכולות, מכון אשכול, תשנ"ט, 201 עמ'.

א

המחקר הזה בא למלא חסר בספרות ההיסטורית של היישוב היהודי בתקופת המנדט ושל החברה הישראלית: לשרטט את דיוקנו של המעמד הבינוני - הבורגנות - שנותר בקרן זוית. הדחיקה הזאת לשוליים, גורס אמיר בן-פורת, שבאה לידי ביטוי לא רק בספרות ההיסטורית אלא גם בספרות היפה, היא תוצאה ישירה ובלתי נמנעת של הדומיננטיות של האידאולוגיה הציונית ושל האידאולוגיה של תנועת העבודה. במילים אחרות, ההתמקדות בתהליך בניין האומה והמדינה וההגמוניה של האידאולוגיה של מפלגות הפועלים הציבו במרכז ההתרחשות והעשייה קבוצות אחרות (הפועלים, ההתיישבות העובדת, האינטליגנציה) ודחקו לשוליים את הבנקאי, החנווני, הסוחר, בעל המלאכה, בעל הבית וכיוצא באלה. בן-פורת קובע כי בספרות העברית אין גיבורים בורגנים, וכי הבורגנות הארץ-ישראלית והישראלית היא 'מעמד נעלם' (ובעצם גם אילם). לדבריו אם יש גיבורי ספרות בורגניים הרי 'הם פרי כתיבתם של סופרים שתודעתם נמצאת מחוץ לתודעת הזרם המרכזי' (עמ' 99). האומנם כך הם פני הדברים? נראה לי שבן-פורת, שיצא להלכה לתקן מעוות היסטורי ולהעניק

המקורות מגלה שהמחבר נדרש למעט שבמעט מהספרות הזאת (ובשימוש מוגבל עוד יותר הוא עושה בספרות המחקר הרלוונטית). מנקודת הראות הציונית, כתב בן-פורת, הבורגנות היהודית בתקופת המנדט 'ידעה על קיומה ומעמדות [?] אחרים ידעו על קיומה',

סוחרים (וגם כאלה נכתבו¹) או את תולדותיו של מפעל תעשייתי².

בכל מקרה מחקרו של בן-פורת מעלה שאלות חשובות: כיצד קרה שלמרות תפקידו החשוב של המעמד הבינוני ביישוב היהודי בארץ-ישראל עד 1948 ובחברה הישראלית לאחר מכן, הוא מצטייר כפחות בחשיבותו ממעמד הפועלים המאורגן ומהתיישבות העובדת? כיצד קרה שחרף העובדה שהמשק הארץ-ישראלי לא היה משק סוציאליסטי ולא היה תחת שליטתה של תנועת העבודה, נוצר הדימוי הרווח של הגמוניה פועלית גם בכלכלה הארץ-ישראלית? איך קרה שלמרות משקו של המעמד הבינוני באוכלוסייה העירונית – רוב האוכלוסייה בארץ-ישראל – הוא נתפס כמשני בחשיבותו להתיישבות החקלאית ולעתיים תכופות כסרת עודף שלה? איך קרה שלמרות משקו הכלכלי של המעמד הבינוני, הכוח הפוליטי ביישוב היה נתון בידיה של תנועת הפועלים, האם היה זה רק בגלל ארגונה הפוליטי? לא מעט מחקרים כבר נדרשו בעבר לתמיהות אלה. מחקרו של בן-פורת מבטיח תשובות חדשות, אבל תשובותיו אינן מחדשות דבר ואף מאכזבות. הוא כותב למשל כי בשעה שבמקומות אחרים הייתה הבורגנות 'המעמד שהוביל את תהליך הלאומיות, ביישוב היהודי בפלשתינה [בן-פורת מעדיף לקרוא לארץ-ישראל פלשתינה ברוח התקינות הפוליטית הפוסט-ציונית] היא השתרכה אחרי מעמד

אולם היא 'לא נחשבה'. 'לא נחשבה', צריך לשאול, באיזה מובן? האם לא היה ברור לכול – בורגנים ואנטי-בורגנים – התפקיד המוביל של הסקטור הפרטי ביצירת המשק היהודי? האם לא היה מוכר משקלו של המעמד הבינוני באוכלוסייה העירונית? האם הספרות בת הזמן לא עסקה באינטנסיוויות במאבקים בין הפועלים השכירים למעסיקים? האם התודעה בת הזמן של יריביה לא טיפחה בין היתר דמות שלילית של בורגני וקפיטליסט יהודי נצלן ואפילו טפיל? 'הבורגנות היהודית בפלשתינה של ימי המנדט' איננה 'דמות חיוורת שהוסטה לשוליים בהיסטוריוגרפיה של היישוב שכתב הזרם המרכזי', כפי שטוען בן-פורת (עמ' 81), אלא היא הוצגה על ידי הזרם הזה – פעמים רבות מאוד – כמתחרה, כיריב וכאויב (אך לפעמים גם כשותף); ובספרות שעניינה ההיסטוריה הכלכלית של היישוב היא מופיעה במונחים של ייבוא הון, תפוקה, תוצר גולמי וכדומה. אכן מקום רב הוקדש בספרות ההיסטורית לעולמה האידאולוגי של תנועת העבודה ולנפתוליו, והחלוץ היה בספרות היפה דמות ממשית וסימבולית, המייצגת את האתוס המרכזי בתודעת הזמן, אבל הסיבה לכך לא הייתה בהכרח העדפה אידאולוגית אלא בחירה ספרותית. תנועת הפועלים הייתה מערכת פוליטית מאורגת בעלת אוריינטציה אידאולוגית חזקה, מודעת לתפקידה ההיסטורי ולצורך בטיפוח נכסיה הסימבוליים, בעוד המעמד הבינוני, שהיה מאורגן אמנם בכמה רשימות פוליטיות, היה מפוצל מאוד, מיוצג על ידי קבוצות אינטרסים וארגונים מקצועיים, ובעל אוריינטציה אידאולוגית חלשה יותר. מושך יותר – וגם קל יותר – לכתוב את תולדותיה של מפלגה פוליטית ושל התיישבות חלוצית מאשר את תולדותיו של בנק (אף כי נכתבו גם היסטוריות בנקאיות) את קורותיה של משפחת

1 ראה למשל: J.B. Glass and R. Kark, *Sephardi Entrepreneurs in Eretz Israel: The Amzalak Family 1816-1918*, Jerusalem 1991

2 ראה למשל, י' שביט, חרושת הטקסטיל בארץ ישראל 1845-1956, תל-אביב תשנ"ב. גם הספר הזה וספרות תיעוד אחרת על יזמות פרטית (למשל ספרו של שחורי על קבלני הבניין של תל-אביב: א' שחורי, אבנך ונבנית: סיפור הבנייה של תל-אביב והנצחת בניה, תל-אביב תשנ"א) אינה מוכרת למחבר או שלא עשה בה שימוש.

הוא הקניין: לפי ההגדרה של בן-פורת בורגני הוא מי שיש לו קניין פרטי המעניק לו הכנסה (נכסי דלא-ניידי או נכס בתחום המסחר או הבנקאות) או קניין פרטי המשמש אותו ליצור (בית מלאכה, בית חרושת, משק חקלאי). זהו הגורם הפועל, ולא בעלות על קניין כגון דירה, שהרי פועלים לא מעטים היו בעלי דירות ובורגנים לא מעטים התגוררו בשכירות. בחלק גדול מהמקרים קניין פרטי גורר העסקה של עובדים שכירים והבורגני הוא מעסיק. המעמד הזה במערכת הכלכלית יוצר אוריינטציה חברתית מיוחדת ואף תרבות מיוחדת, תרבות בורגנית. הקניין ומה שמתלווה אליו הופכים את הבורגנות לחברת משנה שיש לה אינטרסים, אורח חיים ומנטליות שונים מאלה של חברת המשנה של המועסקים. הקניין (הרכוש) הוא שמארגן סביבו את המשפחה הבורגנית וכן את הקיום הבורגני וההוויה הבורגנית; העולם נשקף בעד המראה של הקניין והקניין הוא שמעצב את דמות העולם. על רקע ההגדרה שהקניין הוא העיקר, ולא חשוב מה טיבו, בן-פורת קובע קביעה (אידיאולוגית) כי הבורגנות הארץ-ישראלית, כדרכה של כל בורגנות, התמקדה בהיבט המקצועי הייחודי ובאינטרסים המידיים שלה.

בן-פורת מפריז בהציגו את החברה הלא-בורגנית בהכללה כחברה בעלת אופי אחיד ונטיות אחידות (מצומצמות); למעשה הייתה זו חברה מרובדת (די אם נזכיר את ההבדלים בין הפועל העירוני לבין החבר ביישוב חקלאי של ההתיישבות העובדת, ובין הפועלים העירוניים לבין עצמם) וחברה שנקטה יזמות ופעלה גם מעבר לאינטרסים הספציפיים שלה. בן-פורת מתעלם מכך שחברת הפועלים עצמה הואשמה לא אחת במנטליות ונטיות בורגניות, ואפילו, רחמנא ליצלן, זעיר-בורגניות; אלו באו לידי

העובדים, או ליתר דיוק אחרי אירגוניו (עמ' 78). במקום שבו נדרשת רויזיה של מוסכמה רווחת או לפחות נדרש עיון ביקורתי בה, בן-פורת מעדיף לחזור על המוסכמה ולהתעלם מהתרומה המכרעת של הבורגנות הארץ-ישראלית ליצירתה של התרבות העברית בארץ-ישראל וליצירת שוק התרבות בכלל. הוא איננו מביא דיוקן של היזמות הפרטית בענפים שונים,³ אינו מציג את המבנה הריבוני של החברה הבורגנית העירונית, אינו סוקר את הארגונים הכלכליים והמקצועיים של הבורגנות, ואינו מתאר את הדינמיקה הפנימית בתוך החברה הבורגנית (וממנה ואליה⁴), ואילו הדיוקן התרבותי של הבורגנות שהוא משרטט הוא שטחי. לעומת זאת החיבור מלא דיונים תיאורטיים והכללות. האכזבה מן החיבור הזה נובעת אפוא בעיקר מחסרוננו הבולט של דיוקן כולל של החברה הבורגנית הארץ-ישראלית והישראלית, שיסכם את ממצאי המחקר הקיים וגם יוסיף עליהם. בן-פורת נסמך על ספרות המחקר הקיימת, ואף זאת באופן חלקי, ומוסיף עליה מעט מאוד נתונים חדשים, אם בכלל.

ב

בן-פורת יצא לדרך בכוונה לכתוב 'היסטוריה של מנוצחים' ולהעניק להם את מקומם הראוי. 'המנוצחים', הבורגנות, 'נוצחו' כאמור לא במישור החשוב ביותר מבחינתם, במישור הכלכלי, אלא בכל הנוגע למקומם בזיכרון ההיסטורי. מושג המפתח בהגדרת נושא הדיון

3 ראה למשל: ב' קרלינסקי, 'יזמות פרטית בתקופת המנדט: הפרדסנות העברית - 1920-1939', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1995. החיבור הזה אינו נזכר אצל בן-פורת.

4 ראה למשל: ד' ויינריב, 'הדור השני בארץ ישראל ודרכו המקצועית', מצודה (תשי"ד), עמ' 245-330. גם המאמר החלוצי והחשוב הזה לא הגיע לידי המחקר.

לספק את הביקוש החיוני לדור, והייצור של מוצרי הצריכה הבסיסיים ביותר היה בידי הסקטור הפרטי. לעומת זאת בן-פורת מתעלם מהקשיים האובייקטיביים שעמדו בפני התפתחות היזמה הפרטית בארץ-ישראל.

מחוקר של התפתחות הכלכלה הבורגנית והפרוטו-קפיטליסטית אפשר היה לצפות שיביא נתונים על מבנה יבוא ההון הפרטי היהודי לארץ-ישראל, על התפצלות ההשקעות שלו בענפים השונים ועל רמת הרווחיות שלהם; אפשר היה לצפות לנתונים על רמת החיים השונה שהבטיח למגורים שונים; ואפשר היה לצפות גם לתיאור 'שוק ההזדמנויות' שיצרה הכלכלה הארץ-ישראלית, שאפשרה לבעלי יזמה ולחסרי הון להפוך ליזמים ולבורגנים. בן-פורת יודע כמובן שביישוב הייתה בורגנות גבוהה, בורגנות בינונית ובורגנות זעירה, אבל מעבר לקטגוריות האלה אין הוא מביא נתונים או תיאור של ההבדלים ביניהן. הוא קובע ש'התרבות היוותה גורם משמעותי בסימון הגבולות הבין-מעמדיים' (עמ' 56), אבל אינו מתאר את אופי הגבולות האלה. כך למשל לאחר שהוא מביא מעט נתונים על הרכבה של העלייה הרביעית על פי מחקרו של דן גלעד⁵ ועל פי מאמרו של חיים ארלוזורוב 'להערכת העלייה הרביעית', שנכתב בשנת 1925,⁶ הוא מסכם וכותב כי אמנם רוב תושבי תל-אביב היו עסוקים בעבודה פיזית, 'אבל מבחינת ההיבט התעסוקתי-המעמדי הייתה תל-אביב בהחלט עיר של בורגנים. אלו החדירו לעיר את רוח הבורגנות והראו כי כמו במקומות האחרים,

ביטוי, לטענת המאשימים, הן ברצון לבעלות על קניין פרטי והן ב'מנטליות המשפחתית'. הוא מניח באופן א-פריורי את קיומו של פער תרבותי עמוק בין הבורגנים לבין הלא-בורגנים, בעוד למעשה הייתה שותפות רבה בחלק גדול של שוק התרבות הארץ-ישראלי. עיקרו של דבר, הוא מתייחס אל החברה הבורגנית כאל חטיבה אנושית כמעט אחידה באופיה ובהנהגותה ומניח מראש שמדובר בחטיבה חברתית בעלת אופקים צרים (מנקודת מבט לאומית ותרבותית כאחת). בן-פורת יודע כמובן שהבורגנות הייתה חטיבה מרובדת ודינמית, ושההיררכיה בתוכה, מעמדה, אופי הקניין שלה ומעמדה הכלכלי השתנו מזמן לזמן. הוא גם ער לכך שלתפתחות הבורגנות הארץ-ישראלית והישראלית יש קווי ייחוד שנבעו מן הנסיבות הספציפיות של התפתחות החברה היהודית בארץ. אבל כשהוא ניגש לתיאור החברה הבורגנית בארץ-ישראל מתגדפות האבחנות הסוציולוגיות ונותרת פעמים רבות ההכללה.

למשל בפרק המוקדש לבורגנות בתקופת המנדט (עמ' 59-100), שבו אתמקד להלן, בן-פורת קובע בצדק שהמדיניות הבריתית והתפיסה הכלכלית הליברלית שאפיינה אותה יצרו כר נוח להתפתחותה של הבורגנות היזמית ועל המדיניות הכלכלית הבריתית, יישומה והשפעותיה אין בספר כמעט דבר. די אם נציין בעניין זה כי הבריתים לא הטילו שום הגבלות על ייבוא ההון הפרטי וייבוא הסחורות. לכך יש להוסיף את העובדה שהכלכלה הארץ-ישראלית לא נשלטה - כפי שמקובל להציג זאת - על ידי מפלגות הפועלים וההסתדרות הכללית. חלקים גדולים וחיוניים של הצרכים הבסיסיים ביותר של החברה היו מסורים בידי היזמה הפרטית - הבנייה, המלאכה והתעשייה; הממשלה הבריתית, הסוכנות היהודית וההסתדרות העובדים הכללית לא יכלו

5 ד' גלעד, היישוב בתקופת העלייה הרביעית, תל-אביב תשל"ג.

6 ח' ארלוזורוב, 'להערכת העלייה הרביעית', כתבי חיים ארלוזורוב, כרך שלישי (תל-אביב תרצ"ד) עמ' 107-118.

והדיוור של המעמד הבינוני בעיר, על רמת החיים שלו או על תרבותו. כל מה שיש זו אמירה ריקה שרצונם של אנשי העלייה הרביעית להישאר בורגנים גם בארץ-ישראל היה גרוטסקי – ולא נאמר דבר על אופיים הסוציו-תרבותי בארץ המוצא (עמ' 86).

יחס חיובי יותר יש למחבר לבורגנות של העלייה החמישית ממרכז אירופה. זו הייתה בורגנות מודרנית, רחבת אופקים, מקצועית, שתרבותה המיובאת התקבלה אמנם בביקורת קשה, אבל היא הניחה את היסודות לפרוטו-קפיטליזם הארץ-ישראלי. עם זאת להתפתחות הכלכלה הבורגנית והחברה הבורגנית בשנות השלושים מקדיש בן-פורת שישה עמודים בלבד (88-94) ודיוקנה התרבותי נסמך על זיכרונותיה (החשובים כשלעצמם) של ציונה רבאו.

ג

מי שמבקש נתונים על התפתחות התעשייה, על המאבק על שכר הדירה ואופי הדיוור, על הצריכה הפרטית, על מעמדם של בעלי המקצועות החופשיים (עצמאיים ושכירים), שהיה להם חלק יחסי גדול באוכלוסייה העירונית, ועל עניינים כיוצא באלה יצטרך לפנות לספר אחר. נראה שבן-פורת עצמו מודע לחולשת התיאור שהוא מציע ולכן הוא כותב:

אין בידינו די מידע כדי ליצור תמונה שלמה על דרך עיצובה של התרבות הבורגנית ביישוב היהודי בפלשתינה כאורח חיים של ממש. חוקרים אחדים כבר עמדו על כך שההיסטוריוגרפיה של היישוב חסרה חלק חשוב מאוד של תיאור חיי היום-יום של המהגרים העולים... המצב של תולדות התרבות הבורגנית בפלשתינה רע עוד יותר" (עמ' 95).

לאמתו של דבר המצב בקטעים שונים הוא טוב הרבה יותר ממה שהמחבר מניח. אבל אם מצב המחקר – וחומר המקורות – דל כל כך, אפשר

הבורגנות אינה רק קניין, אלא גם תרבות' (עמ' 83). מהי אותה 'רוח הבורגנות' ובאיזה אופן לימדה העלייה הרביעית שהבורגנות אינה רק קניין אלא גם תרבות? ארלוזורוב ראה את חולשתה – וסכנתה – של העלייה הרביעית ביצירת עודף של בעלי עסקים קטנים ('מסחר פעוט ומלאכה-ננסית') הפועלים במסגרת של שוק קטן, מסכנים את הונום בהשקעות לא בטוחות בשוק הקרקעות והבנייה, יוצרים עליית מחירים מלאכותית בעיר וכדומה (אבל במאמרו 'מלחמת המעמדות במציאות הארץ-ישראלית' משנת 1926 הוא גם מתח ביקורת על התפיסה הרווחת בתנועת העבודה שהציגה את הזעיר-בורגנות הזאת כקפיטליזם יהודי שצריך לנהל נגדו מלחמת מעמדות⁷). לדידו של בן-פורת מלבד הפיצול ליחידות כלכליות קטנות חולשתו המהותית של המעמד הבינוני של העלייה הרביעית הייתה תודעתו הבורגנית המיובאת, שעל אודותיה קיים 'קשר של שתיקה' (עמ' 86). לא ברור מניין לקח בן-פורת את התאוריה על קשר השתיקה כביכול, אבל את תיאור התרבות הבורגנית של עולי העלייה הרביעית הוא מביא מהרומן של נתן שחם 'לב העיר' (1996), שבין השאר נאמר בו ש'פליטי המשבר הכלכלי בפולין (ש)ניסו לקיים בתל אביב הקטנה מנהגי אצילות פולניים'⁸. מהם אותם 'מנהגי אצילות פולניים' דמיוניים – לבן-פורת הפתרון. מסוציולוג העוסק בהיסטוריה חברתית ותרבותית נדרשים לא רק מקורות ראויים יותר אלא גם הבחנה בין סטראוטיפ לאפיוניים סוציו-תרבותיים קונקרטיים. התפתחותה של החברה העירונית בארץ-ישראל – מגזר שלא זכה עדיין לתיאור הולם – מוצגת אפוא ברפרוף שטחי. שום דבר על קשיי הפרנסה

7 הנ"ל, מלחמת המעמדות במציאות הארץ-ישראלית, שם, עמ' 121-132.

8 נ' שחם, לב העיר, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 35.

ישראלית והישראלית, והביקורת הזאת הופכת את הספר, באופן אירוני אולי, לעוד קינה על שקיעת תנועת העבודה וערכיה.

ה

פסחתי כאן על שני חלקים מרכזיים במחקר, זה הדן בבורגנות הכפרית במושבות וזה הדן בהתפתחות הבורגנות במדינת ישראל. שני החלקים האלה סובלים מאותה חולשה מהותית האופיינית לפרק שבו בחרתי להתמקד, ודורשים ביקורת עקרונית ומפורטת נפרדת. את החולשה העקרונית הזאת אפשר לתרץ אולי, בכך שהמחבר הוא סוציולוג שניסה לכתוב היסטוריה חברתית. התוצאה איננה היסטוריה חברתית או חברתית-תרבותית אלא סקירה היסטורית קצרה ושטחית המלווה שורה של אבחנות סוציולוגיות, שחלקן תקפות בהחלט. מי שדי לו בכך ימצא את הספר מועיל, אבל מי שמצפה להיסטוריה כוללת של הבורגנות הארץ-ישראלית והישראלית, שתעביר למרכז הדיון והפרספקטיבה ההיסטורית קבוצה חברתית גדולה ומשפיעה, ובכך תעניק לה את מקומה הראוי, יצטרך לבקש לו ספר אחר.

היה לצפות מהמחבר שינסה להרחיבו ולהשלימו ולא יסתפק רק בקיים. ובסופו של דבר אם התיאור ההיסטורי דל כל כך, והמחבר נאלץ להישען על ספרות משנית ומחקרים רלוונטים מעטים, האם לא אצה לו הדרך להכליל הכללות על סמך נתונים חלקיים ודלים?

ד

אבל אל נטעה, בן-פורת איננו סבור שהבורגנות הארץ-ישראלית הפקירה את היישוב לשלטון הפועלים מתוך חולשת הדעת. הטקטיקה שלה, שהוא גורס שהייתה טקטיקה מודעת, הניחה את השלטון הפוליטי בידי הפועלים, בעוד שהבורגנות ניצלה היטב את התנאים כדי לחזק את כוחה הכלכלי, להפוך למודרנית יותר, ובסופו של דבר לנצל את ההזדמנויות החדשות שנפתחו בפניה בתקופת המדינה, להפוך ל'בורגנות חדשה'. כך זכתה הבורגנות בעצמה ובהשפעה הן בתחום הכלכלי והן בתחום התרבותי, ובסופו של דבר עיצבה את החברה והתרבות בישראל בצלמה ובדמותה. הצופן המובלע של הנרטיב המחקרי הזה הוא ביקורת על אופיה ועל טיבה של הבורגנות הארץ-

